शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाम नाटकस्य

अशोक चतुर्थाङ्कस्य श्लोक व्याख्या।

'यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्ति कलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः॥'

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः 'पुराकवीनां गणना प्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठित कालिदासः' इत्यादि द्विशत कविमण्डल मण्डनायमानेन अप्रतिम प्रतिभ सम्पत्ति भास्वमानेन कविता वनिता विलासेन महाकविना कालिदासेन विरचितस्य निखिल नाट्य तल पूतस्य काव्य कला समन्वितस्य सर्वथा नव नवाय नाट्य साहित्य शिरोरत्नभूतस्य संस्कृत साहित्य नवनीत स्वरूपात् अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाम नाटकस्य चतुर्थाङ्कात् गृहीतोऽस्ति।

श्लोकेऽस्मिन् अस्यां यात्रायां शकुन्तलायाः पतिगृह गमनं समुत्कण्ठया युक्तमस्ति, कण्ठोऽश्रुकलुषितः, वैक्लव्यं मनुभवति, तद्हृदयं शोकमस्ति। एवञ्च कण्वः कथयति यत् – यदरण्यौकसोऽपि मम यदीदृशा वैक्लव्यं जायते तदा गृहिणः कथं न पीड्यन्ते इति।

अद्य शकुन्तला यास्यति इति हृदयं उत्कण्ठया संस्पृष्टम् कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषः दर्शनं चिन्ताजडम् अरण्यौकसः अपि मम तावत् स्नेहात् ईदृशं वैक्लव्यम्, गृहिणः नवैः तनयाविश्लेषदुःखैः कथं न पीड्यन्ते?

अद्य = साम्प्रतं शकुन्तला यास्यति = गमिष्यति इति विचार्य हृदयं = मनः उत्कण्ठया = औत्सुक्येन संस्पृष्टं = युक्तम्, कण्ठः स्तम्भितेन = अवरुद्धेन बाष्पवृत्तिना = अश्रुपूर्णः व्यापारेण कलुषः = कालुष्ययुक्तोऽस्ति, दर्शनं = दृष्टिः चिन्तया = शकुन्तलागमनोत्सुकयेन जडं = किंकर्तव्यविमूढमस्ति यदि स्नेहात् = प्रेम्णा ईदृशम् = एवं प्रकारकम् वैक्लव्यम् = विकलताऽस्ति तर्हि गृहिणः = गृहस्थाश्रमवासिनः नवैः = नूतनैः तनयायाः = पुत्र्याः विश्लेषस्य = वियोगस्य दुःखैः = कष्टैः कथं = किमिति न पीड्यन्ते = पीडिताः कथं न भवन्ति।

अत्र चतुर्थं पादं प्रति पादत्रयस्य हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम्। कण्वस्य वैक्लव्यं अनेकविधकारणानां प्रतिपादनात् समुच्चयः। शार्दूलविक्रीडितम् वृत्तम् – 'सूर्याश्वैर्मसजास्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात्।

उपेन्द्र झा
13/9/20
असि० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुकड़ौला, [illegible]

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्यदर्पणः षष्ठः परिच्छेदः

नान्द्याः लक्षणं सोदाहरणं सप्रपञ्चं च प्रतिपादनम् ।
नान्दी :- देवद्विजनृपगुरुजनादीनाम् आशीर्वाद युक्ता स्तुतिः नृत्य-कीर्तन-गायन प्रकारैः = समाजेषु नटैः क्रियते तदेव नाट्ये नान्दीति कथ्यते । नन्दयन्ति देवादीन् सामाजिकान् कुशीलवांश्च या सा नान्दी । नाट्य प्रदीपे तु नान्दीपदव्युत्पत्तिरित्थमुक्ता- (नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सन्तः । यस्मादलं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेह नान्दी ॥)
सा च मङ्गल्योतकं शङ्ख चन्द्र कमलं चक्रवाक कैरवं च कथामिदधि अभिधया व्यञ्जनया प्रकाशयति । सा नाट्यादि द्वादशभिर्वा पदैर्युक्ता भवेत् । सन्दर्भानुसारम् । यथा चालामिनवगुप्तपादः - अनेन प्रस्तावानुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति- । अतः परमपि भूयस्त्वादानुहेति । उक्तञ्च साहित्यदर्पणे -
'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥
माङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी ।
पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत ॥' इति
अत्र पद शब्देन श्लोकस्यचतुर्थं सुबन्तं तिङन्तं वा श्लोकं तुरीयांश रूपं वाऽवान्तरवाक्य रूपं वा आख्यम् ।
उक्तं नाट्यप्रदीपे —
'श्लोकपादः पदं केचित् सुप्तिङन्तमथापरे ।
परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥'
तत्र द्वादशपदा नान्दी यथोत्तररामचरिते —
'इदं कविभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ,
विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥' इति
एतन्नान्दीति कस्यचिन्मतानुसारेण वस्तुतस्तु पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराख्यमङ्गम् स्यात् । यदुक्तम् - यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते- ।
रङ्गद्वारमतोज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥' इति
उक्तप्रकारस्यायास्यं नान्द्याः रङ्गद्वारास्यापस्य नटैरेव कर्त्तव्यता न तु कविना निर्देशः कृतः ।
कालिदासादिमहाकवि प्रबन्धेषु च —
'वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी,
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते ,
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः ॥'
एवमादिषु नान्दीत्वमप्रयोगात् । उक्तञ्च रङ्गद्वारमारभ्य कविः कुर्यात् - इत्यादि

शेषः अग्रिमे पृष्ठे द्रष्टव्यः

अतएव प्राचीन पुस्तकेषु 'नान्द्यन्ते सूत्रधारः' ।
इति लेखनम्, तथापि [illegible] 'नान्द्यन्ते सूत्रधार
इदं प्रयोजितवान्' । अतः प्रभृति कवयो नाटकमुपादीयते
इति कवेरभिप्रायः सूचितः' इति ।

इदानीं च यत्र नान्द्यस्ति रङ्गद्वारं च नास्ति
तत्र तत्रैव रङ्गद्वारम् । यत्र रङ्गद्वारमेवास्ति न
नान्दी तत्र सा फलकलादनुमेया । यथा- 'वेदान्तेषु',
इत्यादौ- सूत्रधारस्याकस्य कल्पनात्मीन नान्दी पाठस्त्ववधुत्य।
यत्र तावन्तो बहवः श्लोकास्तत्र 'प्रथमं श्लोकद्वयं' नान्दी-
अपरं रङ्गद्वारमिति प्राचीनाचार्याः ।

कामन्तु प्रकारो तु —

'नीली-शुद्धेति भेदेन सा नान्दी द्विविधा भवेत् ।
उपादानं वर्णनं वा भवेद् यत्रेन्दुसूर्ययोः ।
सा नीली स्यादन्या तु शुद्धेति परिगीयते ॥'

इति नीली शुद्धभेदेन नान्द्या द्वैविध्यं-
स्वीकृतं 'या सृष्टिः स्रष्टुराद्या' इत्यस्य
'विश्वम्भरसुधाकरे' — इत्यस्य च नीलीत्वम्,
'वेदान्तेषु' — इत्यादेरपि शुद्धात्वं ज्ञापितमिति ।

उपेन्द्र झा
13/9/20
सहा० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
[illegible], पूर्णियाँ

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अलङ्कार विवेचनम्

अनुप्रासः, लाटानुप्रासालङ्कारस्य लक्षणोदाहरण विवेचनम्।

अनुप्रासः :— स्वरस्य वैषम्येऽपि यत् शब्दसाम्यं सोऽनुप्रासः। उक्तञ्च साहित्यदर्पणे —

'अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।' इति

उदाहरणं यथा :—

'निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानतीनतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः।
समासदत्सादितदैत्यसम्पदः पदं महेन्द्रालयचारुचक्रिणः॥'

अत्र 'नतीनती', 'नभि', 'सदत् सादित', 'चारु च', इत्यादौ वर्ण पदैकदेशानां साम्यात् अनुप्रासः। 'नतीनती' इत्यत्र स्वर साम्यम्, अन्यत्र वैषम्यम्।

लाटानुप्रासः :—

'शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः लाटानुप्रास इत्युक्तः' इति। तात्पर्य मात्रतः शब्दार्थयोर्भेदे सति शब्दार्थयोर्यत् पुनः कथनं स लाटानुप्रासः उच्यते।

यथा :— 'नयने तस्यैव नयने च'

अत्र द्वितीय नयन शब्दो भाग्यवत्त्वादि गुण विशिष्टत्व रूप तात्पर्य मात्रेण भिन्नार्थः।

यथा वा —

'यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य॥'

अत्रानेकं पदानां पौनरुक्त्यम्। पूर्वार्द्धे तुहिनदीधिति रुद्देश्यम्, दवदहनो विधेयम्, उत्तरार्द्धे तु दवदहन उद्देश्यम्, तुहिनदीधितिर्विधेयम्, एवमुद्देश्यविधेयभाव विपर्यासेन शाब्दबोध रूपान्वय भेदात् तात्पर्य भेद इत्यवगन्तव्यम्। इति

उपेन्द्र झा
13/7/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
फुरकैला, पूर्णियाँ